

کاستی‌های عمده ابیات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

دکتر زهرا نصیری *

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز

دکتر نصرالله امامی

استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز

سجاد دهقان **

چکیده

دانشنامه قدرخان، فرهنگ لغتی فارسی به فارسی است که به قلم اشرف‌ابن شرف المذکر الفاروقی در سال ۸۰۷ق تألیف شده است. از آنجا که در این فرهنگ شمار قابل توجهی از ابیات منسوب به رودکی وجود دارد و همچنین برخی از ابیات آن مستقیماً در دیوانهای منتشر شده از رودکی در ایران و تاجیکستان تأثیر داشته، لازم است یگانه نسخه خطی آن از حیث کیفیت کلی اثر و نیز ابیات مضبوط در آن بررسی و نقد شود. نگارندگان با توجه به این مهم، یکایک شواهد این فرهنگ را استخراج، و سپس به کاستی‌ها و کمبودهایی پرداخته‌اند که در ضبط ابیات به چشم می‌خورد و نهایتاً انتساب ابیات را به رودکی بررسی کرده‌اند. از یافته‌های این پژوهش می‌توان به موارد زیادی از تصحیف و تحریف، ضبط‌های آشفته، انتسابهای نادرست و دستکاری در ضبط ابیات اشاره کرد؛ با وجود این کاستی‌ها، اثر بر خلاف نظر مصححان برجسته دیوان رودکی از جمله براگینسکی، میرزایف، نفیسی و ...، که از آن به‌عنوان منبعی دست اول در بازیابی اشعار رودکی بهره برده‌اند، منبعی کم کیفیت و دست دوم برای تصحیح و بازیابی اشعار رودکی است.

کلیدواژه‌ها: فرهنگهای فارسی سده نهم، فاروقی، دانشنامه قدرخان، رودکی سمرقندی، کاستیهای عمده، انتسابهای اشتباه در تصحیح.

۱. مقدمه

کمیابی و در عین حال پراکندگی پاره‌ای از اشعار شاعران پیشگام بویژه سروده‌های اصیل رودکی سمرقندی در جنگها، سفینه‌ها، کتابهای بلاغی و بویژه کتابهای لغت، موجب شده‌است تا پژوهشگران برجسته در عرصه رودکی‌پژوهی، هر نسخه تازه و نویافته‌ای را بررسی کنند که حاوی سرنخهایی از اشعار رودکی سمرقندی باشد و از اطلاعات و ابیات تازه آن برای پُر بار کردن دیوان این شاعر بهره ببرند.

یکی از فرهنگهای لغتی که هنوز با پیدا شدن نسخه‌ای تازه از آن می‌توان سرنخی تازه از ابیات رودکی سمرقندی گرفت، لغت فرس اسدی طوسی است. این فرهنگ از دیرباز تاکنون، منبع مهمی برای بازیابی اشعار رودکی و البته استفاده مؤلفان فرهنگهای بعد نظیر *صاح الفرس*، *تحفه الاحباب*، *فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار*، *مجمع الفرس* و ... بوده‌است به گونه‌ای که هر یک از این مؤلفان در مقدمه آثار خود به استفاده از فرهنگهای سابق بویژه لغت فرس تأکید کرده‌اند (در این باره بنگرید به: نجوانی، ۱۳۴۱: ۸؛ حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ۲۸؛ فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰: ۱۹؛ سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۲). هم‌چنین مؤلف فرهنگهایی که در مقدمه صراحتاً از لغت فرس اسدی نام نبرده‌اند، استفاده آنها از فرهنگ اسدی کاملاً مشهود است؛ مانند فرهنگ *قواس* و ... (در این باره بنگرید به: قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۷-۸).

نسخ فرهنگ اسدی، که می‌بایست آن را مخزن‌الابیات شاعران پیشگام دانست با تحریرهای متفاوت همراه است. امروزه از میان نسخه‌هایی که از این فرهنگ به دست ما رسیده است، چند تحریر متفاوت دیده می‌شود که از نظر تعداد لغات و شواهد با یکدیگر متفاوت است.

یک فرضیه قریب به یقین، که درباره تحریرهای چندگانه نسخه‌های فرهنگ اسدی وجود دارد، این است که هر یک از این تحریرها به دست یکی از شاگردان اسدی طوسی نوشته شده و نسخه اصل آن (یعنی نسخه‌ای که اسدی خود شخصاً آن را نوشته است) احتمالاً از دیگر تحریرها کم‌حجمتر بوده است (در این باره بنگرید به: صادقی، ۱۳۹۳: ۸۰).

به هر روی، هدف این مقدمه، تبیین اهمیت فرهنگهای تازه مؤلفان شناخته شده و ناشناس برای بازیابی و تصحیح اشعار شاعران پیشگام است؛ زیرا ممکن است مؤلف

_____ کاستی‌های عمده ابیات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

آن فرهنگ با دستیابی به تحریری جز تحریرهای موجود از لغت فرس و استفاده از آن در تألیف اثرش، ابیاتی تازه از شاعران پیشگام را در خود حفظ کرده باشد.

در این جستار یکی از فرهنگهای نوشته شده در هندوستان معرفی می‌شود؛ سرزمینی که اشتیاق ادیبان و عالمانش به فرهنگ‌نویسی فارسی، بیش از ایرانیان و دیگر کشورهای همجوار بوده است. این فرهنگ، که با عنوان *دانشنامه قدرخان* نامگذاری شده^۱، توسط فاروقی در اوایل سده نهم (ه.ق) با استفاده از فرهنگ *قواس* و دیگر فرهنگهای قبل از آن تحریر یافته و اکنون یک نسخه خطی از آن در آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان به شماره ۲۵۷۳-۳۲۴-G موجود است.

دو محقق تاجیکستانی، حسین‌زاده و هاشم، اولین کسانی بودند که به این فرهنگ توجه نشان داده، ابیات منسوب به رودکی سمرقندی آن را جمع‌آوری و معرفی کردند. آنان از این فرهنگ به عنوان یک کشف بزرگ نام بردند و دیگر مصححان دیوان رودکی نیز با توجه به شمار قابل توجه ابیات منسوب به رودکی در این فرهنگ از این ابیات استقبال کردند و به صورت مستقیم از نسخه خطی فرهنگ یا غیر مستقیم از تصحیحات براگینسکی، میرزایف و نفیسی در چاپ دوم (سال ۱۳۴۱)^۲ در دیوان اشعار رودکی بهره بردند (به عنوان مثال میرزایف و دانش‌پژوه بخشی در دیوان موسوم به ابیات از *دانشنامه قدرخان* ترتیب داده و ابیات تازه این فرهنگ را آنجا نقل کرده‌اند (ن.ک: میرزایف، ۱۹۵۸: ۶۰۲-۶۰۶؛ رودکی، ۱۳۷۴: ۷۶-۷۸). هم‌چنین اهتمام دیگر مصححان دیوان رودکی به چاپ دوم نفیسی (۱۳۴۱ش) -دیوانهای چاپی در ایران و تاجیکستان- موجب شد تا این فرهنگ در ضبط برخی ابیات دیوان رودکی تأثیر مستقیم داشته باشد؛ با این اوصاف، نگارندگان با مراجعه دوباره به این فرهنگ قصد دارند تا ابیات منسوب به رودکی را در این فرهنگ ارزیابی کند و کاستی‌های عمده آن را بازنمایند.

۲. ضرورت بررسی منابع مستند اشعار رودکی سمرقندی

بررسی منابع مستند اشعار رودکی و نقد آنها از جمله بیان نقاط ضعف و قوت از دو نظر حائز اهمیت است: نخست اینکه اگر این منابع جزء منابع مورد استفاده نفیسی و دیگر مصححان بوده است از تکرار معایب آن در آثار دیگر جلوگیری می‌شود. دودیکر اینکه اگر این منابع جزء هیچ‌یک از منابع مورد استفاده مصححان پیشین نبوده است،

موجب خواهد شد با ارزیابی دقیق و نقد علمی آن از ورود اطلاعات غلط به تصحیح دیوانها و تحقیقات رودکی پژوهان در آینده جلوگیری شود.

نقد و ارزیابی هر یک از منابع، مبتنی بر اصول نسخه‌شناسی و متن‌پژوهی، شامل مواردی است؛ نظیر بررسی احتیاط علمی کاتب نسخه یا مؤلف در ضبط و انتساب ابیات، بررسی کیفیت نسخه، قدمت آن، تأثیرپذیری مؤلف از منابع دیگر، بررسی میزان اطلاعات مفید و غیرسودمند در نسخه و بسیاری مسائل دیگر.

تردیدی نیست که بی‌پروایی مصححان در استفاده از یک منبع، می‌تواند به راهیابی غث و سمین ابیات به دیوان بینجامد و از این رهگذر، ضربات جبران‌ناپذیری به بدنه دیوان و پژوهشهای مرتبط با آن وارد شود؛ به همین دلیل، ارزیابی علمی منبع، لزوماً با معرفی ابیات نویافته، ضبط‌های برتر و معرفی انتسابهای تازه همراه نیست؛ اما می‌تواند با شناساندن بهتر آن اثر به جامعه علمی، هم به این دلیل که کیفیت علمی آن را تبیین می‌کند و هم بدان سبب که پژوهشگران دیگر حوزه‌ها را با آن منبع و نقاط ضعف و قوتش بیشتر آشنا می‌سازد، رسالت خود را به جا آورد. بنابراین، بررسی منابع مستند اشعار رودکی به مثابه سنگ بنای مباحث رودکی‌پژوهی، امر خطیری است که نگارندگان در این نوشتار و ضمن بررسی یکی از این منابع (دانشنامه قدرخان) پیش چشم داشته‌اند.

۳. پیشینه پژوهش

درباره فرهنگ *دانشنامه قدرخان* تاکنون مقالات و نوشته‌های انگشت‌شماری در ایران و تاجیکستان نوشته شده است. همگی این آثار صرفاً به معرفی این فرهنگ و نسخه خطی آن پرداخته‌اند. نخستین پژوهش مستقلی که درباره این اثر صورت پذیرفته، مقاله‌ای است با عنوان «دانشنامه قدرخان و اهمیت آن در آموختن آثار رودکی و میراث ادبی ما». این پژوهش را شریف‌جان حسین‌زاده و رحیم هاشم، دو محقق تاجیکستانی در سال ۱۹۵۸م مصادف با جشن ۱۱۰۰ سالگی رودکی به چاپ رسانیدند. مؤلفان این پژوهش در روزگاری به تألیف پژوهش خود دست زده‌اند که هنوز دو فرهنگ *صاح الفرس* و *فرهنگ قواس*، تصحیح و چاپ نشده بود. اینان با معرفی اجمالی این فرهنگ و برشمردن برخی ویژگیهای کلی آن، صرفاً به نقل ۶۴ بیت منسوب به رودکی بسنده کرده‌اند. البته این دو مصحح، ابیات رودکی در *دانشنامه* را پس از نقل با لغت

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

فرس اسدی، تصحیح اقبال مقابله کرده‌اند. گفتنی است که این مقابله به‌دور از موازین نقد متن‌شناختی و گاهی همراه با تصحیح نقاط ضعف ایات در *دانشنامه قدرخان* همراه بوده است. اگرچه این پژوهش در زمانه خود و به اقتضای شرایط، قابل تقدیر است و معرفی اثر، به‌خودی خود ارزش بسیار دارد در مجموع فاقد دیدگاه‌های انتقادی راهگشایی است که به بازیابی اشعار رودکی بینجامد (برای بررسی بیشتر این مقاله بنگرید به: حسین‌زاده، هاشم، ۱۳۹۶: ۴۵-۶۳).

دومین اثری که در آن به فرهنگ *دانشنامه قدرخان* پرداخته شده، *تحفه الاحباب* به تصحیح حسین فرمند است. مصحح هنگام معرفی فرهنگهای فارسی دری در مقدمه کتاب در چهار صفحه به توصیف این فرهنگ پرداخته که البته تمامی اطلاعات از مقاله پیشین گرفته شده است (ن.ک: حافظ اوبهی، ۱۳۶۷: پنجاه و دوم - پنجاه و پنجم).

اسماعیل حاکمی در مقاله‌ای با عنوان «*دانشنامه قدرخان* و فرهنگهای فارسی»، پس از معرفی تاریخچه مختصری از فرهنگهای لغت به معرفی این فرهنگ پرداخته و در بخش پایانی اجمالاً برخی نقاط ضعف فرهنگ از جمله تصحیف و تحریف در ضبط و تعریف لغات را ذکر کرده است (ر.ک: حاکمی، ۱۳۸۲: ۱۶۹-۱۷۶).

در مقاله‌ای دیگر با عنوان «فرهنگ *دانشنامه قدرخان* و خصوصیات عمده آن»، دو تن از محققان تاجیکستانی به نامهای نورالله غیاث‌اف و رخساره نظام‌الدین اوا به بررسی ویژگیهای فرهنگ مورد بحث پرداخته‌اند که البته بسیار مختصر و مفید است. در این اثر نیز به‌مانند دیگر اثر تاجیکستانی، نقدی بر کار مؤلف صورت پذیرفته است^۳ (برای مطالعه بیشتر درباره این مقاله بنگرید به: غیاث‌اف، نظام‌الدین اوا، ۱۳۹۴: ۵۵۹-۵۶۷).

در مدخل «*دانشنامه قدرخان*» از *دانشنامه جهان اسلام*، اطلاعات مفیدی درباره این فرهنگ به قلم سالمون بایفسکی آمده است که خوانندگان می‌توانند برای بررسی بیشتر به آن مراجعه کنند (ر.ک: بایفسکی، ۱۳۹۳: ذیل *دانشنامه قدرخان*). هم‌چنین خوانندگان محترم می‌توانند درباره پیشینه ایات تازه منسوب به رودکی به جستارهایی مراجعه کنند که نصیری شیراز و همکاران در پیشینه پژوهش خود معرفی کرده‌اند (ر.ک: نصیری شیراز و همکاران، ۱۳۹۷: ۲-۳).

۴. معرفی فرهنگ *دانشنامه قدرخان* و نسخه خطی منحصر به فرد آن

اشرف‌بن شرف المذکر الفاروقی، *دانشنامه قدرخان* را در سال ۸۰۷ق پس از فرهنگهای

لغتی نظیر فرهنگ قواس (اثر فخر قواس تألیف پیش از ۷۱۶ق)، دستورالافاضل (اثر حاجب خیرات معروف به رفیع دهلوی، تألیف ۷۴۳ق) در بلاد هندوستان به رشته تحریر درآورد. عنوان اصلی این فرهنگ در نسخه خطی «لغات پهلوی» است.

نسخه خطی منحصر به فردی از این فرهنگ به شماره ۲۵۷۳-۳۲۴-C و تاریخ کتابت ۸۱۱ق به قلم اسحاق بن ابراهیم بخارایی در آکادمی علوم جمهوری آذربایجان نگهداری می‌شود. خط آن نیز ثلث زیبا نوشته شده است (درباره دیگر ویژگیهای ظاهری نسخه خطی فرهنگ بنگرید به: غیاث‌اف، نظام‌الدین اوا، ۱۳۹۴: ۵۶۵-۵۶۶). البته غیاث‌اف را در شناسایی «خط» این نسخه سهوی دست‌داده که ناشی از تساهل اوست. «سهم خط‌شناسی در نسخه‌شناسی»^۴ و اطلاعاتی که از رهگذر آن به دست می‌آید، مهم است که همواره مورد توجه نسخه‌شناسان و مصححان است. نگارندگان در این زمینه از مشاوره یکی از استادان خوشنویسی بهره برده‌اند: «خط این نسخه نه ثلث است و نه زیبا؛ خطی است مابین رقاع و تعلیق که به دست کاتبی کم‌اطلاع از انواع خط و گونه‌های آن نوشته شده است؛ کاتبانی که اصطلاحاً به ایشان «میرزا بنویس» اطلاق می‌شود».^۵

این فرهنگ ۲۲ باب دارد و از نظر شیوه تألیف با لغت فرس اسدی مطابق است؛ یعنی مؤلف مدخلها را بر حسب حروف پایانی تنظیم کرده است. پژوهشگران معرفی شده در بخش پیشینه عموماً درباره مزیت‌های این فرهنگ و نوع واژه‌های در آن پیش از این به‌ما اطلاعاتی داده‌اند که در اینجا برای جلوگیری از افزایش حجم مطالب، خوانندگان را به آن مقالات ارجاع می‌دهیم.

درباره ابیات منسوب به رودکی در این فرهنگ، نکاتی که در ادامه مطرح می‌شود، قابل اهمیت است: نخست اینکه ما برای بررسی فرهنگ دانشنامه قدرخان به میکروفیلم آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران مراجعه کرده‌ایم و البته این نسخه عکسی نواقصی از جمله افتادگی برخی صفحات دارد. حسین‌زاده و هاشم در بررسی خود ۶۴ بیت منسوب به رودکی را در این فرهنگ به‌ما نشان داده‌اند که البته با توجه به انتسابهای غلط و ذکر نکردن نام شاعر در پاره‌ای از شواهد، این رقم، قطعی نیست.

نکته بسیار مهمی که مطابق بررسیهای ما تاکنون کسی به آن اشاره نکرده، شباهت بسیار زیاد شواهد و ضبط لغات این فرهنگ با فرهنگ قواس است. هرچند در فرهنگ قواس چینش مدخلها بکلی با دانشنامه قدرخان متفاوت است، استقبال فاروقی از این

_____ کاستی‌های عمده ابیات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

فرهنگ یا استفاده از منابع مشترک با مؤلف فرهنگ قواس کاملاً مشهود است. از نظر نگارندگان به هیچ وجه ممکن نیست فاروقی هنگام تألیف دانشنامه به دیوان رودکی دسترسی داشته است؛ زیرا تمامی شواهدی که وی به نام رودکی نقل کرده، دست کم در یک نسخه خطی از لغت فرس اسدی موجود است. با این حساب باید نشان ابیات منسوب به رودکی را در نسخه‌های خطی لغت فرس یا صحاح/الفرس جستجو کرد که آن هم از نسخه‌های خطی لغت فرس سود برده است. مطابق بررسی ما، منبع مورد استفاده فاروقی، چه نسخه‌های خطی لغت فرس به صورت مستقل باشد و چه از فرهنگهای دیگر نظیر فرهنگ قواس بهره برده باشد، این نکته آشکارا قابل مشاهده است که مؤلف از برخی گروه‌های نسخ خطی لغت فرس بهره برده است؛ به عنوان مثال در این فرهنگ ذیل واژه «فرغند»، بیتی به نام رودکی آمده که در میان نسخه‌های خطی لغت فرس، تنها در نسخه‌های همگروه نسخه ملک الکلامی مورخ ۸۷۷ق آمده و البته در آنجا بیت به نام ابوالعباس ضبط شده است؛ هم چنین ذیل واژه «تیر» شاهد بیت تنها در نسخه پنجاب دیده می‌شود.

نکته دیگر درباره دانشنامه قدرخان این است که استفاده وی از فرهنگ قواس به صورت تام نبوده است؛ مثلاً در این فرهنگ واژه‌های «فرسب»، «تنج» «وسناد»، «فلرزنگ»، همراه با استشهاد به ابیاتی از رودکی آمده که در فرهنگ قواس نیامده است یا واژه «شفک» در هر دو فرهنگ آمده؛ اما در فرهنگ قواس بدون شاهد ذکر شده است. بنا بر وجود شباهتهای زیاد میان این دو فرهنگ دو فرضیه به ذهن متبادر می‌شود: نخست اینکه چون فرهنگ قواس براساس نسخه‌ای منحصر به فرد تصحیح شده، ممکن است که این واژه‌ها یا شواهد و ... از نسخه افتاده باشد و فاروقی به نسخه کاملتری از این فرهنگ دسترسی داشته است.

فرضیه دوم این است که فاروقی همانند فخر قواس از منابعی مشترک برای ضبط و انتساب شواهد و لغات بهره برده باشد و همین مسئله موجب تشابه فراوان این دو اثر شده باشد. به هر حال تشابه این دو فرهنگ تا اندازه‌ای است که می‌توان نقاط ضعف آنها را با بررسی و تقابل آن دو باهم برطرف کرد.

افزون بر آنچه پژوهشگران تاجیکی و اسماعیل حاکمی در توصیف ویژگیهای نسخه گفته‌اند، چند ویژگی درباره نسخه خطی منحصر به فرد این اثر قابل ذکر است:

یکی از این ویژگی‌ها وجود برخی دستکاری‌ها (البته دستکاری‌های مفید به قصد اصلاح اشتباهات فاحش) توسط مالک یا مالکان نسخه در طول سده‌های مختلف یا شخص کاتب است؛ به عنوان مثال در تصویر زیر کسی «نه» را به مصرع نخست بیت افزوده است: «شده‌ام پیر بدین سان و تو هم خود [نه] جوانی».

مشکلام پیر بدین سان و تو هم خود جوانی

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۹۳)

هم چنین در نمونه زیر نیز کسی «چه» و «نه» را با خطی دیگر به نسخه افزوده است:

از تو دارم هر چه را خواست تو

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۵۲)

از دیگر ویژگی‌های نسخه خطی این فرهنگ، خط دشوار آن است به گونه‌ای که در موارد زیادی مصححان در خواندن متن نسخه دچار خطا شده‌اند؛ به عنوان مثال بیت زیر یکی از مواردی است که حسین‌زاده و هاشم در متن مقاله خود نه بیت را بر اساس دانشنامه ضبط کرده و نه اختلاف نسخه را گزارش کرده‌اند:

نقطه سیاه دل‌شنبی بکلی دست
نهرن دخت بوی رودی کو بد
خاری که من در خلد اندر فرزند
نه چون بحر در کف زلفه شنبی

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۲۲۵)

ضبط بیت در مقاله بدین صورت است: «شب‌بوی: گلی است زرد و خوشبوی. خاری که به من در خلد اندر سفر هند نه چون بخاطر بر کف من دسته شب‌بوی» (حسین‌زاده، هاشم، ۱۳۹۶: ۶۰).

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

حسین‌زاده و هاشم در بیت ذیل «شبنوی» را به جای «شب‌بوی»، «خلند» را به جای «خلد»، «خطر» را به جای «حضر» و «بر کف» را به جای «در کف»، ضبط کرده‌اند که همگی به دلیل اشتباه در قرائت نسخه رخ داده‌است. در تصویر ذیل نیز چگونگی نگارش «بازی» به گونه‌ای است که ممکن است «بازی» به اشتباه «مانی» خوانده شود:

سین این جهان رود یک کوی
مرفکزین بر لای سین: کین جهانست اینی نین

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۳۲)

حسین‌زاده و هاشم، مصرع دوم را به صورت «کین جهانست مانی و نیرنج» خوانده‌اند (نک: حسین‌زاده، هاشم، ۱۳۹۶: ۵۰). وصل حرف «ز» به «ی» و شکل نگارش حرف «با»، همگی این خطا را برای این دو مصحح به وجود آورده است. هم‌چنین در تصویر زیر مصرع دوم «جز که از فریاد کز وی خلق را کاتوره خاست» به گونه‌ای نگارش شده که به صورت «کردی» نیز قابل خوانش است:

کاز سر کز اینیون رود یک کوی
هیج لحریتین در رود رود
جز که از فریاد کز وی خلق را کاتوره خاست

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۱۸۹)

حسین‌زاده و هاشم، این واژه را به صورت «کردی» خوانده‌اند که البته این قرائت به دلیل امساک در نقطه‌گذاری و نوع نگارش حرف «و»، که به صورت «د» هم خوانده می‌شود، بدون مقابله با ضبط فرهنگ قواس (ن.ک: قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۱۰۸) کمی دشوار است.

این قبیل اشتباهات در خواندن در دو تصحیح میرزایف و نفیسی نیز مشاهده می‌شود که گزارش همه آنها در این جستار نمی‌گنجد. در ادامه، مواردی از این قبیل بدخوانیها ضمن

بررسی ابیات در آن نسخه ذکر خواهد شد.

۵. بحث و بررسی، کاستی‌های ضبط ابیات منسوب به رودکی سمرقندی در دستنویس منحصر به فرد *دانشنامه قدرخان*

تصحیح و بررسی همه جوانب فرهنگ *دانشنامه قدرخان*، کاری درخور پژوهشی گسترده است که افراد متخصص در حوزه فرهنگ‌نویسی و تصحیح بویژه محققان فرهنگهای ناحیه هندوستان باید آن را به انجام رسانند. در این نوشتار، نگارندگان در ادامه پژوهشهای خود در عرصه شعر رودکی، صرفاً به بررسی ابیات رودکی در این فرهنگ پرداخته‌اند؛ باشد که توفیق یابند گامی تازه در تصحیح اشعار رودکی بردارند. در ادامه با بررسی کاستی‌های عمده در انتساب و ضبط ابیات منسوب به رودکی سمرقندی در این فرهنگ، عملکرد مؤلف فرهنگ نقد می‌شود.

۱-۵ تصحیف و تحریف

مهمترین کاستی‌ای که در برخورد اول با این فرهنگ فراروی خواننده قرار می‌گیرد، دو عامل تأثیرگذار «تصحیف» و «تحریف» است در ضبط ابیات، مداخل و حتی تعاریف واژگان به‌گونه‌ای که کمتر مدخل و شاهد بیتی را می‌توان دید که از این دو کاستی خالی باشد. این دو اصطلاح به حوزه تصحیح متون و کتابت نسخ خطی در گذشته مربوط است. اصطلاح نخست شامل جابه‌جایی نقاط در سطح یک واژه است به‌گونه‌ای که هر دو واژه معنادار باشد؛ مثلاً تبدیل «بار» به «تار»، «نار»، «پار»، «ثار»، «باژ»، «باز»، «ناژ» و... . اگر کاتب یا مصحح یا هر فرد مربوط به یک نسخه خطی در خواندن همین واژه دچار خطا شود و حرف «ر» را به یکی از اشکال همانند آن مانند «د» یا «و» قرائت کند، مانند «بار» به صورت «باد»، یا «بار» به صورت «باو» = (به او) و ... در اینجا به اصلاح مصححان و کاتبان، خطای «تحریفی» اتفاق افتاده است؛ پس تحریف، همان‌طور که از اسم آن پیداست، شامل اختلافاتی در سطح یک واژه می‌شود که عامل آن همسانی حروف در رسم الخط آن باشد.

گفتنی است که هرچه میزان موارد تحریف در نسخه‌ای زیاد باشد، نشاندهنده این است که یا نسخه مورد استفاده کاتب اغلاط زیادی داشته، یا همان نسخه بسیار بدنویس بوده و کاتب در خواندن آن دچار خطا شده و یا کاتب با بدخوانی و بدنویسی به این

_____ کاستی‌های عمده‌ی ابیات رودکی مضبوط در نسخه‌ی خطی فرهنگ دانشنامه‌ی قدرخان

مشکل دامن زده است. هم‌چنین کیفیت تحریفها (معنادار بودن و بی‌معنایی آنها) نشاندهنده‌ی چند نکته است. اگر تعداد تحریفهای بی‌معنی زیاد باشد، نشاندهنده‌ی این است که کاتب نسخه بیسواد (صرفاً یک نقاش) یا بسیار کم‌سواد بوده‌است. هم‌چنین اگر تعداد تحریفهای معنادار زیاد باشد، مشخص است که کاتب یا مؤلف بنابه هر دلیلی به تصحیح برخی واژه‌ها دست زده است.

۱-۵ مواردی از تصحیف و تحریف در ضبط ابیات

در نسخه‌ی خطی فرهنگ *دانشنامه‌ی قدرخان* فارغ از قدمت آن، ابیات در اغلب موارد یا با تصحیف یا تحریف ضبط شده‌است و این، نقص عمده‌ای برای فرهنگ مورد بحث به‌شمار می‌رود. ما در ادامه برخی از موارد تصحیف و تحریف در ضبط ابیات رودکی بررسی می‌شود.

بامها را فرسب خلد کنی از گرانیت گر شوی بر بام

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۲۱)

بامها را فرسب خلد کنی از گرانیت گر شوی بر بام

واژه «خلد» در مصرع نخست با مفهوم کلی بیت هیچ ارتباطی ندارد. این واژه تحریف «خرد» است. در تمامی فرهنگهایی که این بیت را به‌شاهد واژه «فرسب» یا «فرسپ»، نقل کرده‌اند، واژه «خلد» به صورت «خرد» ضبط شده است (به‌عنوان مثال بنگرید به: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۲۳؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۳۹). فرسپ به معنی چوب، درخت یا تیرک بزرگی است که در سقف خانه‌ها از آن استفاده می‌کردند (ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل فرسب). بنابراین با توجه به معنی بیت، محرف بودن واژه «خلد» به توضیح بیشتر نیازی ندارد.

شایان ذکر است که حسین‌زاده و هاشم به‌این اختلاف در نسخه اشاره نکرده‌اند (نک: حسین‌زاده، هاشم، ۱۳۹۶: ۴۹).

سوس پرورده بمی بگداخته جوب داروئی زنانرا ساخته

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۶۱)

این بیت که در ادامه نیز به آن خواهیم پرداخت در نسخه با تصحیف «جوب» به جای

«خوب» ضبط شده که اشتباه بودن آن کاملاً آشکار است:

نجیب‌الدین ناز

آنک بخوانیش خرد تیر نام یکی عطار و نام دگرش تیر
(حسین‌زاده، هاشم، ۱۳۹۶: ۵۲)

در تصویر نسخه خطی *دانشنامه قدرخان* موجود در فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران، برگی که این بیت از رودکی در آنجا ضبط شده، موجود نیست و ما آن را عیناً از مقاله حسین‌زاده و هاشم، نقل کرده‌ایم. در متن مقاله بیت مورد بحث بدون شماره صفحه ذیل واژه «تیر» به معنی «عطار»، آمده است.

نزدیکترین ضبط به بیت مورد بحث در دیگر منابع به صورت زیر است:
زیر عطار آنکه نخوانیش جز دبیر نامش یکی عطار و نام دگرش تیر
(اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ۱۵۲)

در منابع دیگر نیز بیت مورد بحث با این اختلافات ضبط شده است: در فرهنگ *قواس* واژه نخست به صورت «پیرش»، ضبط شده (قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۴)؛ در فرهنگ *تحفه الاحباب* و فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار نیز این واژه به صورت «زیرش»، ضبط شده است (حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ۱۰۶؛ فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰: ۷۲) و همین ضبط صحیح‌تر به نظر می‌رسد. در فرهنگ *عجایب‌اللغه* واژه نخست به صورت «نامش یکی عطار»، ضبط شده که البته کاملاً اشتباه است (ادیبی، ۱۳۸۹: ۴۵).

مهمتر از این «بخوانیش خرد تیر» تصحیف‌شده ضبط «نخوانیش جز دبیر» است و هیچ عاملی جز بدخوانی کاتب یا بدنویس بودن نسخه منقول‌عنه را نمی‌توان تصور کرد. جز این ضبط «نام» (واژه اول مصرع دوم) در *دانشنامه قدرخان* ایراد دارد. مطابق همه این منابع بجز *تحفه الاحباب* و فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار، مصرع دوم همانند ضبط اسدی طوسی درست است. در این دو فرهنگ، ضبط مصرع دوم چنین است: «یک نام او عطار و یک نام اوست تیر».

نفیسی باتوجه به همین منبع (*تحفه الاحباب*)، بیت مورد بحث را ضبط کرده و آن را به همراه دو بیت دیگر به عنوان یک قطعه مستقل از رودکی - با توجه به همسانی وزن و قافیه - جزء سروده‌های متصل وی در دیوان نقل کرده است:

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

زیرش عطارد آنکه نخوانیش جز دبیر یک نام او عطارد و یک نام اوست تیر
عاجز شود ز اشک دو چشم و غریو من ابر بهارگاهی و بختور در مطیر
گیتی چو گاو نیک دهد شیر مر تو را خود باز بشکند به کرانه خنور شیر
(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۰۲)

این قطعه قطعاً از رودکی نیست. ایات فوق تنها ایاتی پراکنده از رودکی است در منابع لغت، که مرحوم نفیسی آنها را به هم پیوسته است، در حالی که بهیچ عنوان نمی‌توان به صرف همسانی وزن و قافیه آنها را سروده مستقلی از رودکی تلقی کرد؛ زیرا در میان انبوه اشعار رودکی قاعدتاً می‌باید قصاید زیادی با این وزن و قافیه بوده باشد؛ چنانکه در دیوان شاعران عصر غزنوی مانند معزی، عنصری و دیگران، قصاید زیادی با وزن و قافیه یکسان دیده می‌شود.

بندداشت همی حاسد کو باز نیاید باز آمد تا هر شفکی ژاژ بخاید
(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۱۱۷)

در مصرع نخست این بیت «بندداشت»، سهو کاتب است. «بنداشت» (=بندداشت) صورت درست این واژه است. هم‌چنین «بخاید» در مصرع دوم تصحیف «نخاید» است که دیگر منابع نیز ضبط کرده‌اند (نک: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۶۹؛ همان، ۱۳۱۹: ۲۷۳؛ همان، ۱۳۱۲: ۹۸؛ همان، ۱۳۳۶: ۱۰۱؛ همان، ۱۳۶۵: ۱۵۴؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۸۲؛ حلیمی، بی‌تا، برگ ۱۱۱؛ سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۷۶۷).

بندداشتی حاسد کیان نیاید

با آمد تا هر شفکی ژاژ بخاید

شایان ذکر است که حسین زاده و هاشم هیچ اختلافی برای این بیت نیاورده و بیت را همانند ضبط لغت فرس اسدی نقل کرده‌اند (نک: حسین زاده، هاشم، ۱۳۹۶: ۵۵).
ای آنک من از عشق تو اندر جنگ خویش آتشکده‌ای دارم و در هر مژه‌ای ژی
(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۲۲۲)
واژه «جنگ» (=چنگ) در مصرع نخست، اشتباه فاحش کاتب (یا مؤلف فرهنگ) است. این واژه در دیگر منابع به صورت «جگر» ضبط شده است. شکل نوشتاری «جنگ» و «جگر»، احتمالاً موجب بدخوانی و سپس ضبط چنین اشتباهی شده است.

لیونکران عشق و نیکوئی لشکره دارم در هر مزه پی

شایان ذکر است که حسین زاده و هاشم مصرع دوم این بیت را چنین نوشته‌اند: «آتشکره دارم در هر مژه ژی» (نک: حسین زاده، هاشم، ۱۳۹۶: ۶۰). این خوانش اصلاً درست نیست. حرکت «ء» بالای حرف «ه» در نسخه‌های متقدم علاوه بر «ی»، معادل «ای» نیز هست.^۷ علاوه بر این ضبط مصرع دوم در فرهنگ قواس نیز به همین صورت است که ما قرائت کردیم.^۸ (ن.ک: قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۲۵).

چه لطیف آید در وقت بهار بانگ دود و بانگ کبک و بانگ تز

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۷۲)

شاعر کبک
جبرائیل بن درویش بانگ دود و بانگ کبک و بانگ تز

در مصرع اول «چه» به احتمال زیاد تحریف واژه «چُن» چون است که شکل نوشتاری برخی از نسخه‌های خطی است. این شکل بروز گونه‌های محلی زبان فارسی در رسم الخط اهل قلم و کاتبان در واژه‌های دیگری نظیر سخون، سخن / دانشومند، دانشمند / دشخوار، دشوار نیز دیده می‌شود (نقل به تلخیص از: مایل هروی، ۱۳۸۰: ۳۲۰). در لغت فرس، فرهنگ قواس و دیگر منابع نیز ضبط «چون» آمده است (ن.ک: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۱۷۰؛ قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۶۳). در مصرع دوم نیز واژه «دود»، ضبط تحریف شده «رود» است که به توضیح نیازی ندارد؛ ضمناً این بیت در *دانشنامه قدرخان* ذیل واژه «تز»، بدون نام شاعر آمده است (ر.ک: همانجا: حاشیه ۱۵).

۲-۱-۵ مواردی از تصحیف و تحریف در ضبط مدخلها

تصحیف و تحریف علاوه بر ضبط ابیات در برخی از مدخلهای *دانشنامه قدرخان* نیز مشاهده می‌شود. چند نمونه ذیل از مواردی است که کاتب یا مؤلف دچار خطای تصحیفی در ضبط لغات مدخلها شده است:

■ ذیل واژه «کتور»

فاروقی در تعریف این واژه نوشته است: «کتور کندو بود»:

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

کُتَب کُند بَد رَوِ کُند بَد

لَزَنُود اَم هَر رَوِ خَاغَن تَوَر

وَلَزَنُود اَم نِیَز کُند رَوِ کُتَب

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۵۲)

واژه «کتور» در فرهنگها به صورت «کنور» ضبط شده و همین ضبط درست‌تر است (ر.ک: قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۱۴۱، ح ۱۹). ضبط «ختور» در مصرع نخست بیت نیز مصحف «خنور» است که در فرهنگها نیز به همین صورت یعنی «خنور»، ضبط شده است (ر.ک: همان: ۱۴۲، ح ۱؛ دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل خنور).

■ ذیل واژه «بَنَغْلُوش»

فاروقی نوشته است: «بَنَغْلُوش گلی است از جنس سوسن آسمان‌گون نقط سیاه دارد» (فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۸۷):

بَنَغْلُوش کَلِی لَسْت لَنَجَسُوس لَسْمَان کُون
نَقْط سِیَاه دَلَر رَوِ کُی کُی

حسین‌زاده و هاشم، این واژه را در حاشیه به صورت «نیغلوش» خوانده، و نوشته اند «در نسخه نیغلوش آمده است که در فرهنگنامه‌ها مشاهده نشد» (حسین‌زاده، هاشم، ۱۳۹۶: ۵۴، ح ۱).

در دیگر فرهنگها این واژه به صورت «پیلغوش»، ضبط شده (ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل پیلغوش) و مسلماً مؤلف یا کاتب دچار خطا در خواندنش و مرتکب تصحیف و تحریف شده است.

■ ذیل واژه «شَبْنوی»

فاروقی نوشته است: «شَبْنوی گلی است زرد و خوشبوی»:

شَبْنَوِی کَلِی لَسْت مَرَد دُخُوش بَوِی

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۲۲۵)

در فرهنگهای لغت این واژه دیده نمی‌شود. در اصل «شَبْنوی»، تصحیف واژه «شَبْ‌بوی»

است که در فرهنگ قواس به معنی گلی زردرنگ آمده است (ر.ک: قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۶؛ دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل شب بوی).

۲-۵ ایرادهای جدی در ضبط ابیات

همان‌طور که در آغاز این جستار بیان شد، نسخه خطی *دانشنامه قدرخان* از نظر ضبط ابیات شاعران پیشگام بویژه اشعار منسوب به رودکی بسیار ضعیف است. با توجه به تعدد اشتباهات و ایرادهای جدی در ضبط ابیات، کمتر موردی در آن دیده می‌شود که نسبت به دیگر منابع، ضبطی قابل توجه‌تر باشد؛ پس قاعدتاً در اینجا ما به دنبال رفع ایرادات فاحش و کشف ضبط‌های صحیح همسان با منابع کهن هستیم نه امیدوار به یافتن ضبطی تازه و اصیل.

اکنون به منظور تبیین نارساییهای ابیات مضبوط و پرهیز از افزایش حجم جستار به دسته‌بندی آنها و ذکر شواهدی از فرهنگ بسنده می‌شود.

۱-۲-۵ ضبط‌های بر ساخته

در میان نسخه‌ها و فرهنگهای بازمانده از نواحی هندوستان، برخی از مؤلفان، بیت، مصرع یا ضبط‌هایی را بدون هیچ پشتوانه‌ای به لحاظ نسخه‌شناسی به نام رودکی ضبط کرده‌اند. این گونه ضبط‌ها غالباً به چند دلیل رخ می‌دهد: نخستین دلیل، مخدوش بودن یک مصرع یا اسقاط آن در نسخه مورد استفاده کاتب یا مؤلف فرهنگ است. در این صورت گاهی کاتب از کتابت مصرع مخدوش خودداری می‌کند و متناسب با معنای مصرع نخست، خود مصرع دیگر را می‌سازد و جای خالی را پر می‌کند. از دیگر دلایلی که ممکن است کاتب بیت یا مصرعی را جعل کند یا تغییر دهد، وزن ناهموار بیت، غرابتهای سبکی، معنایی و ... است. در مواردی نیز ترتیب‌دادن اشعار مجعول و انتساب آنها به شاعران نامدار، ناشی از اغراض مادی یا سوءاستفاده‌های معنوی است؛ نظیر تبلیغ و ترویج آیین‌ها و فرقه‌های خاص (یکی از نمونه‌های بارز برای این مورد، کتاب *دساتیر آسمانی* است. در این باره رجوع کنید به: پورداد، ۱۳۲۶: ۱۷-۵۱).

در این باره می‌توان با بررسی دیگر فرهنگها و نسخه‌های آنها پژوهشی مستقل ترتیب داد. در بررسی فرهنگ *دانشنامه قدرخان*، متوجه بر ساختگی برخی از ابیات شدیم که ممکن است خود مؤلف یا مؤلفان منابع مورد استفاده او، موجب ورود این

_____ کاستی‌های عمده ابیات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

ابیات به فرهنگ شده باشد. در ادامه دو مورد از این قسم ابیات معرفی، و بقیه ابیات در پژوهی مستقل بررسی خواهد شد:

ز دنیا دل خویش بردار و بنشین فروبند در را بفلج و پژاوند
(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۴۵)

فاروقی این بیت را ذیل واژه «پژاوند» به معنی «چوبی باشد که پس در افکنند تا کسی باز نتواند کرد» به نام رودکی ضبط کرده است:

پژاوند چوبی باشد که پس در افکنند تا کیوان
نتواند کرد رودکی کویر
ز دنیا دل خویش بردار و بنشین
فروبند در را بفلج و پژاوند

این بیت علاوه بر این فرهنگ در فرهنگهای دیگری نیز ضبط شده که در اغلب آنها به رودکی منسوب است. پس از این حیث ایرادی به فرهنگ وارد نیست؛ اما با مقایسه‌ای کلی بین منابع مستند این بیت، مشخص می‌شود که منابع متقدم و مهمتر (نظیر لغت فرس، صحاح الفرس، مجموعه الفرس و ...)، بیت را با ساختاری متفاوت تر ضبط کرده‌اند و همین اختلاف فاحش، موضوع بحث ما است.

در میان منابع مستند این بیت، ضبط زیر با اختلافاتی که ذیل آن می‌آید به نام رودکی آمده و در تصحیح‌های مختلف دیوان رودکی نیز همین صورت با برخی اختلافات جزء اشعار پراکنده رودکی نقل شده است:

دل از دنیا بردار و بخانه بنشین پست فرابند در خانه بفلج و بیژاوند
(نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۵۵؛ همان، ۱۳۴۱: ۵۲۲)

در لغت فرس تصحیح هُرن، دبیرسیاقی، نسخه تحریر عبرت نائینی از روی لغت فرس نخجوانی^۹ و نسخه خطی ایندیا آفیس، ضبط بیت به همین صورت است (ن.ک: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۲۸؛ همان، ۱۳۳۶: ۲۶؛ همان، ۱۳۶۵: ۷۲، ح ۸؛ همان، ۷۶۶ق: ص ۲۴۱؛ همان، ۱۳۱۲: ۳۳). در لغت فرس تصحیح اقبال، مجتبایی و صادقی، سفینه تبریز (نسخه مورخ ۷۲۱ق)، نسخه‌های تحریر شده از روی نسخه (مورخ ۷۲۱ق) در دو کتابخانه مجلس (تحریر عبدالواهب حسینی) و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تحریر سعید نفیسی) و فرهنگ

مجموعه الفرس، ضبط بیت با اختلاف «فرو بند» در مصرع دوم همراه است (نک: همان، ۷۲۱ق: برگ ۳۰۸؛ همان، ۱۲۹۷: ۱۹؛ همان، ۱۳۱۴: برگ ۱۸؛ همان، ۱۳۱۹: ۸۷؛ همان، ۱۳۶۵: ۷۲؛ جاروتی، ۱۳۵۶: ۵۳). در لغت فرس نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیا ضبط مصرع دوم با اختلاف: «در خانه فرو بند» و در سه نسخه دیگر، که با این نسخه هم خانواده هستند، نیز این اختلاف به همراه برخی اختلافات ناچیز دیگر دیده می شود^{۱۱} (نک: نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۵۵، ح ۳-۵؛ اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ۷۲، ح ۸؛ همان، بی تا [الف]: برگ ۲۰؛ همان، بی تا [ج]: برگ ۱۴). در صحاح الفرس نیز این بیت با اختلاف «بردار بخانه» در مصرع نخست و «در خانه فرو بند بفلخ و» در مصرع دوم ضبط شده است (نخجوانی، ۱۳۴۱: ۷۵).

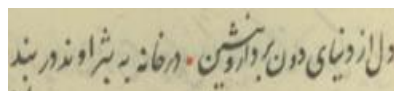
چنانکه گزارش شد در اغلب منابع، ضبط بیت به صورت یادشده، همراه با اختلافاتی در سطح یک یا چند واژه دیده می شود که از نظر ما پس از تصحیح، همین صورت می باید صورت درست بیت باشد؛ نه صورت منقول در دانشنامه قدرخان، اما درباره منشأ این اختلاف در فرهنگ باید به حدس و گمان بر اساس تجربه کار با نسخه های خطی فرهنگها متوسل شد.

از نظر ما چون غالب فرهنگ نویسان برای تحریر فرهنگهای خود به یک یا چند نسخه از لغت فرس اسدی دسترسی داشته اند، می توان این گونه قلمداد کرد که نسخه (یا نسخه های) مورد استفاده فاروقی ایرادات و به همین دلیل وی شخصاً در ضبط بیت دست برده و آن را تصحیح کرده است. یکی از نشانه هایی که ذهن ما را به این فرضیه سوق می دهد و احتمال آن را بیشتر می کند، ضبط متفاوت دو فرهنگ دیگر (فرهنگ قواس و عجایب اللغة) است که نشان می دهد در این دو فرهنگ نیز این اتفاق رخ داده است و مؤلفان این دو فرهنگ نیز بیت را تصحیح کرده اند. در فرهنگ قواس ضبط بیت چنین است:

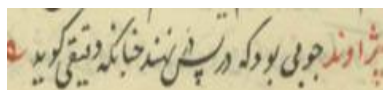
بردار دل از دنیا بنشین تو به خانه خویش
بر بند در خانه بفلج و بیژاوند
(قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۱۲۷)

ادیبی نیز در فرهنگ عجایب اللغة این بیت را با ضبطی متفاوت به نام دقیقی آورده است:

دل از دنیای دون بردار و بنشین
در خانه به پژاوند در بند
(ادیبی، ۱۳۸۹: ۲۵-۲۶)

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

(ادیبی، بی‌تا، ۲۶-۲۷)

این احتمال که هر سه مؤلف از آنجا که وزن بیت را سنگین دیده‌اند، آن را به گونه‌ای روانتر کرده‌باشند.

■ پای‌شان در رکاب سیم‌اندود پای آزادگان نیابد سر

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۵۸)

فاروقی این بیت را ذیل واژه «سر» به معنی «کفشی بود که از ریسمن و پشم سازند» به نام رودکی ضبط کرده‌است:

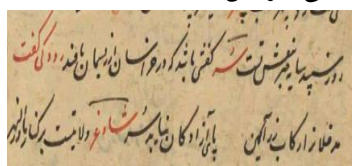
کفشی بود که لرزیمان و پشیمان زدودیک
بای‌شان در رکاب سیم‌اندود بای‌لذگان نیابد

علاوه بر این فرهنگ در فرهنگ قواس و مدارالافاضل^{۱۱} نیز بیت مورد بحث به همین صورت ضبط شده‌است (نک: قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۱۵۵؛ فیضی سرهندی، ۱۳۳۷: ۲/۳۳۴)؛ اما صورت دیگر بیت، که در برخی فرهنگهای لغت به شاهد واژه «سر»، آمده و نفیسی در هر دو چاپ آن را نقل کرده به صورت زیر است:

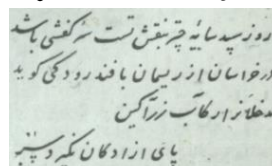
مدخلان را رکاب زراگین پای آزادگان نیابد سر

(نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۵۱؛ همان، ۱۳۴۱: ۵۲۳)

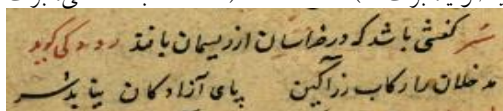
اقبال در تصحیح لغت فرس این بیت را از نسخه خطی (مورخ ۸۷۷ق)، نقل کرده (نک: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۱۴۸) و در سه نسخه دیگر هم خانواده با آن: نسخه‌های خطی کتابخانه ایاصوفیا^{۱۲}، دانشگاه تهران و کتابخانه ملی نیز این بیت ضبط شده‌است:

(نسخه کتابخانه ملی، برگ ۲۲)

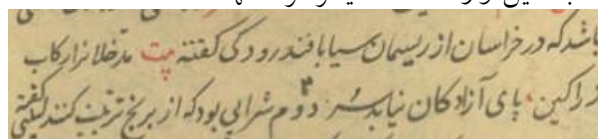

(نسخه کتابخانه ایاصوفیا، برگ ۳۷)

(نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، برگ ۲۸)

همچنین در برخی دیگر از فرهنگهای لغت نیز این بیت ضبط شده که موضع اختلاف تنها در ضبط واژه «مدخلان» است (ن.ک: نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۰۷؛ وفایی، ۱۴۰۱: برگ ۳۱؛ وفایی، ۱۳۷۴: ۱۱۸؛ تتوی، ۱۳۳۷: ۸۴۴؛ سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۷۳۴). این واژه در فرهنگ وفایی با اختلاف «مرجلان» ضبط شده؛ اما در نسخه خطی مورخ (۱۴۰۱ق)، ضبط این واژه همانند دیگر فرهنگها است:

(وفایی، ۱۴۰۱ق: برگ ۳۱)

همچنین و در فرهنگ مدرسه علوم سیاسی (به نقل از نفیسی) این واژه با اختلاف «منجلان»، ضبط شده است. نفیسی درباره ضبط اخیر در حاشیه چاپ نخست /حوال و اشعار رودکی نوشته است: «در ۳۰ (فرهنگ مدرسه علوم سیاسی)، «منجلان» و ظاهراً «مبخلان» درست تر باشد» (نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۵۱، ح ۵). در نسخه خطی صحاح الفرس متعلق به دهخدا نیز این واژه با اختلاف «مرخلان»، ضبط شده است و استاد فروزانفر نیز حدس زده‌اند شاید «مر فلان را» باشد (نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۰۷، ح ۷).

در لغت‌نامه واژه «مُدخل» به معنی «پست و فرومایه»، همراه با شواهد شعری دیگری از شاعران پیشگام و بیتی دیگر منسوب به رودکی آمده است (ن.ک: دهخدا، ۱۳۷۸: مدخل). با وجود این «مدخل» یا «مبخل»، هر دو اگر تحریفی از یک واژه اصیل پارسی نباشد در بیت با همین معنا صحیح است؛ یعنی شاعر قصد داشته است تا «بخیلان فرومایه» را با «آزادگان» مقابله و مقایسه کند.

در بیت مورد بحث از دانشنامه قدرخان و دو فرهنگ دیگر، دستکاری در مصرع نخست و بر ساخته بودن آن از چند جهت کاملاً محرز است: اول اینکه در مصرع نخست «پایشان» هیچ تضادی با «آزادگان» برقرار نمی‌کند. دودیدگر «سیم‌اندود» با «زراگین» تقریباً دو ضبط همدریف و هم‌خانواده است؛ اما دو کارکرد متفاوت دارد؛ پس در اینجا نکته تازه‌ای دیده نمی‌شود و ضبط «سیم‌اندود»، چیزی جز دستکاری کاتب نیست. بنابراین در مجموع، مصرع نخست بر ساخته یکی از کاتبان همزمان یا پیش از فرهنگ قواس است؛ نه مصرعی تازه از رودکی.

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

۲-۵ حذف و افتادگی یک یا چند واژه در ضبط ایات

حذف یا اسقاط (افتادگی) در ضبط نسخه‌های خطی به‌چند دلیل رخ می‌دهد. از دلایل عمده آن می‌توان به بی‌سوادی یا کم‌سواد کاتب، بی‌دقتی، آسیب‌دیدگی نسخه مورد استفاده کاتب و ... اشاره کرد. البته این قسم اختلافات در نسخه‌های خطی، عادی است و حتی با کیفیت‌ترین نسخه‌های خطی نیز از چنین اشتباهی مصون نیست؛ اما درباره این فرهنگ، فراوانی این اشتباهات در مقابل حجم کم مطالب درخور توجه است به‌گونه‌ای که پیداست کاتب، فردی کم‌سواد یا بی‌دقت بوده یا از سر تعجیل در نوشتن، مرتکب چنین خطاهایی شده‌است. در ادامه برخی از نمونه‌های حذف و افتادگی در ضبط ایات بررسی می‌شود:

پیر فرتوت گشته بودم [سخت] دولت او مرا نمود جوان

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۲۵)

مطابق ضبط نسخ لغت فرس، بعد از واژه «بودم»، واژه «سخت»، از نسخه افتاده است (ر.ک: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۱۴؛ همان، ۱۳۱۹: ۳۵؛ همان، ۱۳۳۶: ۱۶). هم‌چنین در مصرع دوم «نمود»، درست نیست. دیگر منابع به‌صورت «بکرد» ضبط کرده‌اند که درست‌تر است.

شایان ذکر است که حسین‌زاده و هاشم، بدون ذکر اختلاف نسخه، واژه

«سخت» را به‌مصرع نخست افزوده‌اند (ن.ک: حسین‌زاده، هاشم، ۱۳۹۶: ۵۰).

چون گل سرخ از میان ینغلوش یا چو زرین گوشوار [از] خوب گوش

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۸۷)

چون گل سرخ از میان ینغلوش

یا چو زرین گوشوار

در مصرع دوم این بیت «از» ضبط نشده‌است. ضبط درست بیت با توجه به منابع دیگر به‌صورت «گوشوار از خوب گوش» است (ن.ک: نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۳۶). هم‌چنین درباره ضبط «ینغلوش»، پیش از این صحبت شد.

۳-۲-۵ دستکاریهای سبکی

اگرچه تصرفات سبکی در اغلب نسخه‌های خطی به‌چشم می‌خورد، اوج آن در نسخه‌های

قرن ۸ق به بعد دیده می‌شود. کاتبان، مالکان و مصححان (افرادی که در حاشیه ضبط‌های دیگری را پیشنهاد می‌کنند) دیوان و آثار کهن در سده‌های هشتم و نهم و پس از آن به عللی که ذکر آنها از حوصله این مقال خارج است به تغییر و تصرف ضبط‌ها و نگارش‌های کهن، مطابق با پسند روزگار خود دست می‌زدند.

دستکاری‌های سبکی، گاه در معنی بیت تأثیرگذار است و گاه در فرم آن. در مواردی از دستکاری‌های سبکی که به فرم اشعار کهن آسیب وارد می‌شود، ویژگی‌های خاص سبکی یک دوره نظیر قواعد دستوری، املا و واژگان و برخی مسائل دیگر به صورت‌های جدیدتر تغییر می‌یابد. این تغییرات ممکن است طی فرآیندی طولانی و گاه، مستقیم از جانب مؤلف، کاتب یا مالک نسخه به وجود بیاید. در نمونه‌های زیر این دستکاری‌ها در نسخه خطی *دانشنامه قدرخان* بخوبی مشخص است.

رفیقا چند گویی کو نشاط است کسی نگریزد از گرم آفروشه

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۲۱۳)

لَفْزِشْه فِیْهِ لِحَالِیْوَن رَوْدِیْ خَیْ
دِفْعَا جَنْدِیْ کُو نشاط است
کِسِی نَگَرِیْزَد اَز گَرَمِ آفَرُوشِ

مصرع دوم این بیت در منابع مختلف از جمله لغت فرس، فرهنگ حلیمی^{۱۳} به این صورت ضبط شده است: «بنگریزد کس از گرم آفروشه» (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۴۹۱؛ حلیمی^{۱۴}، بی‌تا: برگ ۱۱۵). «بنگریزد» مرکب از «ب» (جزء صرفی^{۱۵} مختص دوره تکوین زبان فارسی) + «ن» (حرف نفی) + «گریزد» (فعل مضارع سوم شخص) = «نمی‌گریزد» (فعل مضارع اخباری منفی) است. این ساخت در دستور کهن بسیار رواج داشته اما مؤلف فرهنگ یا منابع مورد استفاده وی، این ساخت را با جابه‌جایی «کس» و «نگریزد»، برهم زده است.

شایان ذکر است که فیضی سرهندی نیز ضبطی مشابه با *دانشنامه قدرخان*: «کسی بگریزد» را آورده (فیضی سرهندی، ۱۳۳۷: ۱/۱۱) و مشخص است که به احتمال زیاد هر دو از یک منبع برای ضبط بیت استفاده کرده‌اند. هم‌چنین احتمال استفاده سرهندی از فرهنگ مورد بحث نیز متفی نیست.

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

ضمناً دو ایراد دیگر در ضبط فرهنگ مورد بحث و مدارالافاضل دیده می‌شود: نخست اینکه «آفروشه» به همین صورت درست است؛ حال اینکه مؤلف هر دو فرهنگ به صورت «آفروشه» ضبط کرده است که هم از نظر لغوی و هم از نظر وزنی مناسب با بیت مورد بحث نیست. دوم ضبط «نشاط است»، کاملاً اشتباه است و علاوه بر بی‌معنایی، مخلّ روانی وزن بیت نیز هست.

■ کیانش آتشی پنداشتند پشته هیزم برو برداشتند

(فاروقی، ۱۱۱ق: برگ ۱۰۰)

فاروقی ذیل «شب چراغک و آتشک»، این بیت را به نام رودکی ضبط کرده است:

کیانش آتشی پنداشتند

پشته هیزم برو برداشتند

ضبط مصرع نخست در منابع دیگر چنین است: «کیانش آتش همی پنداشتند» (ن.ک: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۳۵؛ همان، ۱۳۶۵: ۳۵؛ قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۶۵؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۳۸-۳۹). در سه منبع دیگر نیز به جای «کیانش»، ضبط «کیان»، آمده است (ن.ک: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۷؛ همان، ۱۳۳۶: ۶؛ حلیمی، بی تا: برگ ۱۰۹).

مؤلف با حذف «همی» (پیشوند تأکیدی فعل) و افزودن «ی» (پسوند نکره ساز) به «آتش»، علاوه بر اینکه یک ویژگی سبکی در ضبط بیت را حذف کرده، قرائت بیت را نیز تغییر داده است.

۴-۲-۵ ایرادهای وزنی

علاوه بر این موارد در ضبط نادرست ایات منسوب به رودکی، کاتب (یا مؤلف) در ضبط ایات دچار سهوهای زیادی از نظر وزن مصرع‌ها شده است. عمده این اختلافات وزنی بین دو مصرع، ناشی از حذف یا جا افتادگی یک واژه یا ضبط نادرست برخی واژه‌ها است (به عنوان مثال بنگرید به شواهدی که در بحث پیشین یعنی «حذف و افتادگی یک یا چند واژه در ضبط ایات» آوردیم).

۴-۵ انتسابهای نادرست

یکی از ایرادهای عمده این فرهنگ، که بر دیوان رودکی به تصحیح براگینسکی، میرزایف،

نفیسی و به دنبال این سه بر دیگر دیوان‌های چاپی تأثیر بسیار زیادی داشته، انتساب نادرست برخی از ابیات شاعران دیگر به رودکی است. هم‌چنین در این فرهنگ، ابیاتی که در منابع متقدم نظیر لغت فرس اسدی و دیگر فرهنگ‌های لغت، بارها به نام رودکی آمده به شاعرانی دیگر نظیر ابوشکور بلخی، کسایی و فرخی سیستانی منسوب شده است.

بجز این دو ایراد، کاستی دیگر فرهنگ در انتساب ابیات، نقل ابیاتی از رودکی بدون نام سراینده با عناوینی چون «شاعر»، «بزرگی» و ... است. برخی از این ابیات قدر مسلم از رودکی است و نام شاعر با توجه به منابع مورد استفاده مؤلف می‌بایست ذکر می‌شد. مواردی از این سه ایراد در ادامه بررسی خواهیم شد.

۱-۳-۵ انتساب نادرست ابیاتی از دیگر شاعران به رودکی

انتساب اشتباه ابیاتی از دیگر شاعران به نام رودکی، تنها مختص این فرهنگ نیست. تقریباً بیشتر منابع مستند اشعار رودکی بویژه فرهنگ‌های لغت، این ایراد را دارد. به گونه‌ای که اگر بخواهیم ابیات دیگر شاعران را از چاپ‌های مختلف دیوان رودکی حذف کنیم، جز مواردی معدود از اشعار اصیل رودکی برای ما باقی نخواهد ماند؛ به همین منظور برای رسیدن به ابیات اصیل رودکی، نیازمند بررسی بیشتر منابع و بررسی کیفیت علمی آنها هستیم. حتی اگر ما به بیتی منحصر به فرد و منسوب به رودکی برخوردیم در مرحله اول و پیش از نقل آن جزء سروده‌های شاعر، می‌باید جانب احتیاط را به تمامی رعایت کنیم؛ یعنی آن سروده را پس از بررسی و تطبیق با مختصات زبانی عصر شاعر با ویژگی‌های سبک فردی او تطابق دهیم؛ اصالت منبع حاوی بیت را بررسییم و .. نهایتاً آن را جزء سروده‌های مسلم نقل کنیم.

در دانشنامه قدرخان تعدادی از ابیاتی که در منابع بارها به نام شاعرانی دیگر نقل شده از رودکی دانسته شده است. البته برای ردّ این انتسابها به دلیل بررسی‌های دقیق و علمی، که لازمه آن است، قطعاً به پژوهشی جدا برای یکایک آنها نیازاست؛ با وجود این به دلیل گستردگی بحث، یک بیت نمونه‌وار در این بخش بررسی، و بقیه به پژوهشی دیگر موکول می‌شود.

میفکنی خورش خویش را ز بی‌خردی که پر کنی ز پلیدی چوماکیان تو کژار
(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۶۰)

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

فاروقی این بیت را ذیل واژه «کُژار» به معنی «حوصله مرغ»، به نام رودکی نقل کرده است:

کُژار و کُژار حوصله مرغ
میغلی خوش خورشید و زین
کمریکی پیلیدی ماهیان

در نسخه اساس فرهنگ قواس نیز این بیت با اختلاف «نیفکنی خورش خود همی ز بی خوردی» (قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۶۴، ح ۱۲) در مصرع نخست و «بیآگنی ز پیلیدی» (همان: ۶۴)، در مصرع دوم ضبط شده است.^{۱۶} در این فرهنگ نیز بیت مورد بحث به رودکی منسوب است؛ اما مصحح در حاشیه به انتساب اشتباه بیت اشاره کرده است (ر.ک: همان: ۶۴، ح ۱۱)؛ زیرا در منابع دیگر بجز این دو، بیت با ضبطی دیگر به بهرامی منسوب است. در لغت فرس اسدی نسخه خطی نخجوانی ضبط بیت عیناً بدین صورت است:
بیفکنی تو خورش پاکرا ز بی اصلی بیآگنی پیلیدی تو ماهیان بکزار
(اسدی طوسی، ۷۶۶ق: ۲۵۳)

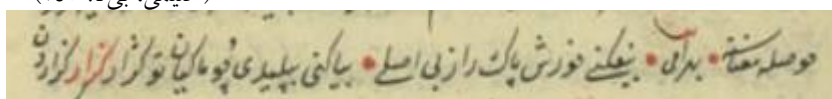
(حل مشکلات پارسی دری، نسخه خطی لغت فرس مورخ ۷۶۶ق، کتابخانه ملی تبریز، ص ۳۶۱)
همین ضبط نیز در تحریر نائینی^{۱۷} عیناً آمده است:

(اسدی طوسی، ۱۳۱۲: ۴۳)

با وجود این، اقبال در تصحیح لغت فرس، ضبط مصرع دوم را بدون گزارش اختلاف نسخه مورد استفاده خود (یعنی نسخه نخجوانی، یکی از دو تحریر اصلی (مورخ ۷۶۶ق) یا تحریر نائینی (مورخ ۱۳۱۲ش) که بیت را تنها از آنجا نقل کرده) بدین صورت ضبط کرده است «بیآگنی پیلیدی ماهیان تو کُژار» (همان، ۱۳۱۹: ۱۵۰-۱۵۱). مدبری نیز همین ضبط اقبال را ذیل اشعار بهرامی سرخسی در کتاب شاعران بی دیوان نقل کرده است (ن.ک: مدبری، ۱۳۷۰: ۴۰۶).

در دیگر فرهنگها از جمله صحاح/الفرس، فرهنگ حلیمی، فرهنگ وفایی، ضبط دیگری مشاهده می‌شود که البته با توجه به معنای بیت، فعلاً می‌تواند ضبط بهتری نسبت به دیگر ضبط‌ها باشد:

بیفکنی خورش پاک را ز بی‌اصلی بیباگنی پیلیدی چو ماکیان تو کزار
(حلیمی، بی‌تا: ۱۴۵)

(نعت حلیمی، نسخه کتابخانه مجلس، بی‌تا، برگ ۱۴۵)

هم‌چنین رجوع کنید به: (نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۱۳؛ وفایی^{۱۸}، ۱۰۰۱: ۱۰۰۱: ۳۳).
در برخی از فرهنگها بیتی از عنصری به‌شاهد واژه «ژاغر»، آمده است که مصرع دوم آن به مصرع دوم بیت مورد بحث ما بی‌شباهت نیست:
خورند از آنکه^{۱۹} بماند ز من ملوک زمین تو از پیلیدی و مردار پر کنی ژاغر
(اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ۹۳)

(هم‌چنین ر.ک: همان، ۱۳۱۹: ۱۲۹؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۰۶؛ قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۶۴).

۲-۳-۵ انتساب نادرست ابیاتی از رودکی به دیگر شاعران

مطابق بررسیهای ما، تعدادی از ابیات مسلم رودکی در این فرهنگ به‌نام شاعرانی دیگر ثبت شده‌است. از این قسم ابیات در ادامه چهار مورد بررسی می‌شود که دو بیت اشتباهاً به‌نام ابوشکور بلخی، یک بیت به‌نام کسایی و بیتی دیگر به‌نام فرخی ضبط شده است:

شد به‌گرمابه درون استاد غوشت بود فربه و کلان بسیار گوشت
(فاروقی، ۱۱۱: ۸۱۱: ۲۶)

فاروقی این بیت را ذیل واژه «غوشت»، به‌معنی «برهنه مادرزاد» به‌نام فرخی ضبط کرده‌است:

غیثت به‌نه مادرزاد بود فرخی کید
شد مکرماً دره لبت غوشت
بود فربه مکرماً بسیار گوشت

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

اما این بیت قطعاً از مثنوی *سندبادنامه* منظوم رودکی است و در منابع متعددی از جمله لغت فرس، *صاحاح الفرس*، فرهنگ حلیمی و ... نیز ذیل واژه «غوش» به نام وی نقل شده است:

گفت هنگامی یکی شهزاده بود گوهری و پرهیز آزاده بود
شد به گرمابه درون یک روز غوش بود فربى و کلان و خوب گوشت
(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۳۳)

موضع بیت نیز به حکایت «مرد گرماوه بان با زن خویش و شاهزاده» در *سندبادنامه* ظهیری سمرقندی مربوط است (ر.ک: ظهیری سمرقندی، ۱۹۴۸: ۱۷۳).

امروز به اقبال تو ای میر خراسان هم نعمت و هم روی نکو دارم و سناد
(فاروقی، ۱۱۱ق: برگ ۴۶)

فاروقی این بیت را ذیل واژه «وَسْنَاد»، به معنی «بسیار» به نام ابوشکور ضبط کرده است:

صُنْدَکُ مَعْنِی بَیَارِیُونِ ابوشکور است
امروز با اقبال تو ای میر خراسان
به نعمت و هم روی نکو دارم و سناد

۱۵۵

فصلنامه پژوهشهای ادبی سال ۱۷ شماره ۷۰ زمستان ۱۳۹۹

در اغلب فرهنگهای شعری از جمله لغت فرس اسدی، *صاحاح الفرس* و ...، این بیت به شاهد واژه «وَسْنَاد» به نام رودکی نقل شده است و همه این منابع بر سر نام شاعر متفق القول هستند (ن.ک: نفیسی، ۱۳۱۹: ۹۹۹؛ ۱۳۴۱: ۵۰۱؛ اسدی طوسی، ۱۳۹۷: ۳۴؛ همان، ۱۳۱۹: ۱۰۶؛ همان، ۱۳۳۶: ۴۶؛ همان، ۱۳۶۵: ۷۹؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۹۵؛ وفایی، ۱۳۷۴: ۲۱۱؛ تتوی، ۱۳۳۷: ۱۴۶۱؛ سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۱۴۸۱؛ حافظ اوبه‌ی، ۱۳۶۵: ۳۴۳؛ فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰: ۲۴۳).

این ایفده سری چه به کار آید ای پسر در یاب^{۲۰} دانش و [خرد] سخن بیهوده مگو
(فاروقی، ۱۱۱ق: برگ ۱۸۹-۱۹۰)

فاروقی این بیت را ذیل واژه «ایفده» به معنی «بیهوده‌گوی و سبکسار»، به ابوشکور منسوب کرده است:

ایفده بیوره کوک بکسار را کوکند
 ابوشکور کوک
 لیلایفده بیکه بکار ای بیکر
 کرشاعران نین منو کوکله
 یلکیت بنای کلن خازده
 «رئیس دانشمندی»
 مؤکله بیار کوک بون رو کوک

علاوه بر دانشنامه قدرخان در فرهنگ قواس نیز این بیت با اختلاف «بچه کار آید» به نام ابوشکور ضبط شده است (ن.ک: قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۱۰۹). هم چنین در فرهنگ مدارالافاضل، این بیت با اختلاف «بچه کار آمده ترا» در مصرع نخست و «سخنی بیهوده مگوی» در مصرع دوم بدون نام سراینده (با نام استاد)، ضبط شده است (فیضی سرهندی، ۱۳۳۷: ۱/۱۵۳).

در منابع دیگر از جمله لغت فرس، صحاح الفرس، لغت حلیمی، فرهنگ وفایی و ... بیت با اختلافاتی به نام رودکی ضبط شده است:

این ایفده سری به چه کار آید ای فتی در باب دانش این سخن بیهده مگوی
 (نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۳۵؛ همان، ۱۳۴۱: ۵۱۳)

(هم چنین بنگرید به: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۲۷؛ همان، ۱۳۱۹: ۴۸۸؛ همان، ۱۳۳۶: ۳۴؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۲۶۳؛ حلیمی، بی تا، برگ ۱۸؛ وفایی، ۱۳۷۴: ۲۷).

پس از آنجا که بیت مورد بحث در نسخه های خطی لغت فرس و دیگر فرهنگ های معتبرتر به نام رودکی آمده است، فعلاً انتساب آن به ابوشکور در این فرهنگ، توجیه متن شناختی ندارد مگر اینکه در آینده منابعی به دست ما برسد که دور از سرزمین هندوستان و بدون تأثیر پذیری از این دو فرهنگ، آن را به نام ابوشکور ثبت کرده باشند.

یخچه بارید [و] پای من بفشرد
 ورغ ریزند یخچه را ز فلک
 (فاروقی، ۱۱۱ق: برگ ۱۹۶)

فاروقی این بیت را ذیل واژه «یخچه و سنگچه» به معنی «ژاله» به نام کسای ضبط کرده است:

یخچه بیکه ژاله بند کسای کوک
 خاقان کوک
 یخچه بارید پای من بفشرد
 ورغ ریزند یخچه را ز فلک

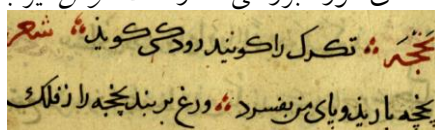
_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

در فرهنگ قواس و مدارالافاضل نیز این بیت ذیل همان واژه آمده؛ اما نام سراینده در هر دو منبع مشخص نشده است (ن.ک: قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۲۰-۲۱؛ فیضی سرهندی، ۱۳۳۷: ۴/۴۴۹). ضمناً ضبط بیت در این دو منبع بدین صورت است:

در فرهنگ قواس مصرع نخست در نسخه اساس همانند ضبط فاروقی بدون واو است (ن.ک: قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۲۱، ج ۱ و ۲). مصرع دوم نیز در این فرهنگ با اختلاف: «ورغ بر بند»، ضبط شده است. در مدارالافاضل نیز مصرع نخست با اختلاف «بارید و پای من نفسرد» و مصرع دوم به گونه‌ای مغشوش «ورغ بار بند بخچه زار فلک»، ضبط شده است. در منابع دیگر از جمله لغت فرس و فرهنگ وفایی، این بیت به نام رودکی ضبط شده است. در دو خانواده از نسخه‌های لغت فرس، ضبط بیت بدین صورت است:

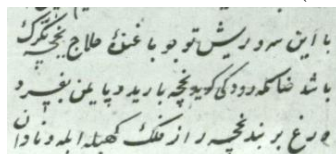
بخچه بارید و پای من نفسرد ورغ بر بند بخچه زار فلک
(اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۴۵۵)

ضبط این بیت در نسخه‌های مورد بررسی ما از لغت فرس نیز بدین صورت است:

(همان، ۷۶۶ق: ۳۵۷)

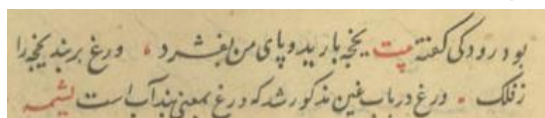
(هم چنین ن.ک: همان، ۱۳۱۲: ۱۵۷).

(همان، بی تا [الف]: برگ ۹۵)

(هم چنین ن.ک: همان، بی تا [ب]: برگ ۶۸؛ همان، بی تا [ج]: برگ ۵۳)

در فرهنگ وفایی تصحیح تن هوی جو این بیت با اختلاف «ورغ^{۲۱} بر بند بخچه زار فلک»، ضبط شده است (وفایی، ۱۳۷۴: ۲۲۳). در نسخه مورخ (۱۰۰۱ق) از این فرهنگ، بیت همانند نسخه‌های یاد شده از لغت فرس ضبط شده جز اینکه «بفسرد» به صورت «بفسرد»، ضبط شده است:

(وفایی، ۱۰۰۱ق: برگ ۱۱۲)

نفیسی این بیت را در هر دو چاپ دیوان رودکی در بخش ابیات متصل به هم به همراه بیت دیگری منسوب به رودکی به عنوان یک قطعه نقل کرده است.^{۲۲} (نک: نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۰۵؛ همان، ۱۳۴۱: ۵۰۴). همچنین در دیوان کسایی این بیت نیامده است و نشان می‌دهد که ریاحی در منابع مورد استفاده خود نیز این بیت را به نام کسایی نیافته است. با این گزارش، مشخص است که انتساب بیت مورد بحث به نام «کسایی»، ناشی از ضعف مؤلف یا کاتب در نگارش فرهنگ است؛ زیرا در دو خانواده از نسخ خطی لغت فرس (نسخه‌های زیرمجموعه نسخه ملک‌الکلامی مورخ ۸۷۷ق و نسخه‌های زیرمجموعه نسخه نخجوانی مورخ ۷۶۶ق)^{۲۳}، این بیت به نام رودکی آمده و در فرهنگ وفایی نیز این انتساب با توجه به نسخ لغت فرس یا فرهنگ صحاح/الفرس آمده که به نسبت دیگر منابع در استناددهی قابل اعتمادتر است.

۳-۵- ابیاتی بدون ذکر نام شاعر متعلق به رودکی

در مجموع اوراق مورد بررسی ما از دستنویس دانشنامه قدرخان، تعدادی از ابیات بدون نام سراینده با عناوین «شاعر»، «بزرگی» و ... آمده که از این مقدار، شش بیت در منابع دیگر به نام رودکی ثبت شده است. از آنجا که در عمده منابع لغت پیش از فرهنگنامه قدرخان (نظیر لغت فرس) نام شاعر صراحتاً رودکی آمده عدم ذکر نام شاعر بیت در این نسخه یکی از کاستی‌های آن به شمار می‌رود.

شایان ذکر است که برخی از پژوهشگران در بررسی و مستندسازی ابیات منسوب به رودکی، ابیات ذیل را از قلم انداخته‌اند؛ به عنوان مثال، نفیسی این ابیات را در دیوان به فرهنگنامه قدرخان استناد نداده است یا حسین‌زاده و هاشم، که تمامی شواهد منسوب به رودکی را از این فرهنگ استخراج کرده‌اند از ذکر این ابیات غفلت ورزیده‌اند:

نیک او را نشانه‌دار شده است بد او [را] کمرت نیک بتنج
(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۲۹)

بود شیخ لشکرزین شاعر کید
نیک‌دل‌نشان از دل‌نشد
بدل‌نیک‌نیک بشیخ

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

در برخی فرهنگهای لغت نظیر لغت فرس اسدی، لغت حلیمی، تحفه الاحباب و...، این بیت به همراه بیتی دیگر با اختلافاتی در ضبط به نام رودکی ثبت شده است (ر.ک: نفیسی، ۱۳۴۱: ۴۹۵؛ اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۱۶؛ همان، ۱۳۱۹: ۵۵؛ همان، ۱۳۳۶: ۱۹؛ همان، ۱۳۶۵: ۵۳؛ حلیمی، بی تا، برگ ۴۹؛ حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ۱۰۳؛ فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰: ۷۱).
شایان ذکر است که بیت نخست این قطعه در همین فرهنگ ذیل واژه «سپنج» به نام رودکی ضبط شده است.

راه آسان و راست بر ای دوست دور شو از ره بی کرانه و ترفنج
(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۳۲ - ۳۳)

نیمج لفظون تفرنج ره پاک ره لسان دلاست لیر است
دندول بدین شاعر کین
در ثولذ زین کره و ترفنج

فاروقی ذیل واژه «ترفنج»، این بیت ناموزون را بدون نام سراینده ضبط کرده است. در نسخه اصلی فرهنگ قواس نیز نام شاعر ذکر نشده و مصحح براساس لغت فرس و صحاح/الفرس نام رودکی را به متن افزوده است (ن.ک: قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۳۴، ح ۳). (برای بررسی بیشتر ضبط و استناد بیت به نام رودکی بنگرید به: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۱۷؛ همان، ۱۳۱۹: ۶۹؛ همان، ۱۳۳۶: ۲۱؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۵۱؛ نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۵۴؛ همان، ۱۳۴۱: ۵۲۱).

سوس پرورده بمی بگداخته جوب داروئی زنانرا ساخته
(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۶۱)

سوسمار جان دیت کین بفرنج یخورد
و یوق تیر کیند شاعر کین
سوسمار دین بکین شجوبان زین ناز

فاروقی این بیت را ذیل واژه «سوسمار» بدون ذکر نام سراینده آن آورده است. در فرهنگ قواس نیز ذیل واژه «سوسمار» به همین نحو، بدون نام شاعر ضبط شده است (قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۷۲). در دیگر منابع از جمله صحاح/الفرس، فرهنگ رشیدی، فرهنگ جهانگیری، مجمع/الفرس و...، این بیت به نام رودکی ضبط شده است (ر.ک: نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۹۲؛ همان، ۱۳۴۱: ۵۳۹؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۴۴؛ حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ۱۹۷؛ تنوی، ۱۳۳۷: ۸۸۹؛ جمال الدین انجو، ۱۳۵۹: ۲۰۲۸؛ سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۷۵۲).

موضع اصلی این بیت در باب «بازجست کار دمنه» از کتاب کلیله و دمنه (داستانهای

بیدپای) آمده است (در این باره بنگرید به: رودکی، ۱۳۹۱: ۱۶۶).

آن زن از دوکان فرود آمد چو باد پس فلرزنگش به دست اندر نهاد
(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۱۰۲)

کیند بزرگ کید
فلرزنگ از دوکان فرود آمد چو باد
فلرزنگش به دست اندر نهاد

فاروقی این بیت را ذیل واژه «فلرزنگ»، بدون نام سراینده با عنوان «بزرگی»، آورده است. در دیگر فرهنگهای لغت این بیت به همراه دو بیت دیگر از *سندبادنامه* منظوم رودکی، ذیل واژه «فلرز»، ضبط شده است (ر.ک: نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۷۷؛ همان، ۱۳۴۱: ۵۳۲؛ اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۲۴؛ همان، ۱۳۱۹: ۱۷۲؛ همان، ۱۳۳۶: ۵۲؛ همان، ۱۳۶۵: ۱۱۳؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۲۹؛ حلیمی، بی تا: برگ ۱۳۱؛ وفایی، ۱۳۷۴: ۱۵۱؛ تتوی، ۱۳۳۷: ۱۰۵۴؛ سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۹۶۷؛ جمال الدین انجو، ۱۳۵۹: ۱۶۳۶؛ حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ۲۵۳؛ فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰: ۱۷۴؛ ادیبی، ۱۳۸۹: ۵۳). (درباره موضع داستان بیت در *سندبادنامه* بنگرید به: رودکی، ۱۳۹۱: ۱۷۴).

بانگ زله کر خواهد کرد گوش زانک ناساید به گرما از خروش
(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۱۷۳)

کر باها باشد بزرگ کید
بانگ زله کر خواهد کرد گوش

زانه ناساید که از خروش

فاروقی این بیت را ذیل واژه «زله»، بدون نام شاعر با عنوان «بزرگی»، آورده است. در فرهنگ *قواس و فرهنگ مدارالافضل* ذیل همین واژه، بیت با اختلافاتی به نام رودکی ضبط شده است (قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۶۶؛ فیضی سرهندی، ۱۳۳۷: ۲/۳۸۱). در منابع دیگر نیز بیت مورد بحث به نام رودکی ضبط شده و در دو فرهنگ اسدی تصحیح هرن و فرهنگ لغت حلیمی، یک بیت دیگر به همراه این بیت آمده است (ر.ک: نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۷۹؛ همان، ۱۳۴۱: ۵۳۳؛ اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۸۵؛ همان، ۱۳۱۹: ۴۹۴؛ همان، ۱۳۳۶: ۱۲۶؛ حلیمی، بی تا: برگ ۹۱؛ تتوی، ۱۳۳۷: ۷۹۰؛ سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۶۹۳؛ جمال الدین انجو، ۱۳۵۹: ۱۲۶۱). (درباره موضع داستان این بیت در *سندبادنامه* بنگرید به: رودکی، ۱۳۹۱: ۱۷۶).

_____ کاستی‌های عمده ابیات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

چه لطیف آید در وقت بهار بانگ دود و بانگ کبک و بانگ تز

(فاروقی، ۸۱۱ق: برگ ۷۲)

فاروقی این بیت را ذیل واژه «تز» بدون نام شاعر آورده؛ اما با توجه به دیگر منابع قطعاً از رودکی است. نفیسی نیز با استناد به ۱۳ منبع از جمله لغت فرس اسدی، صاحب‌الفرس و دیگر فرهنگهای لغت، این بیت را جزء ابیات پراکنده رودکی آورده است (ن.ک: نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۲۳). شایان ذکر است که مصرع نخست در تصحیح نفیسی بدین صورت است: «چون لطیف آید بگاه نوبهار». این ضبط در مقایسه با ضبط فاروقی دقیقتر است.

۷. نتیجه‌گیری

جمع‌آوری سروده‌های پراکنده رودکی سمرقندی از درون متون کهن بویژه فرهنگهای لغت از دیرباز مورد توجه پژوهشگران در ایران، تاجیکستان، افغانستان و برخی کشورهای اروپایی نظیر روسیه و آلمان و ... بوده است. به این دلیل یکایک منابعی که در آن ردی از آثار رودکی سمرقندی و شاعران همدوره وی باشد برای ما بسیار حائز اهمیت است.

نگارندگان در پژوهش با هدف نقد و بررسی ابیات منسوب به رودکی در فرهنگ دانشنامه قدرخان درصدد بوده‌اند که کیفیت این اثر را برای رودکی‌پژوهان نشان دهند. پس از بررسیها، هم‌چنین با استمداد از دیگر فرهنگهای کهن، یافته‌های پژوهش را می‌توان در چند بخش جدا سامان داد:

الف) فرهنگ دانشنامه قدرخان اگرچه در زمره فرهنگهای متقدم فارسی به فارسی با استشهادات فراوان به نام شاعران پیشگام و دیگر شاعران سبک خراسانی، حوزه آذربایجان و ... است از آنجا که در بلاد هندوستان تحریر یافته و ایرادات متعددی بر آن وارد است، جزء منابع دست دوم در بازیابی اشعار رودکی به‌شمار می‌رود؛ نه دست اول و این برخلاف عملکرد مصححان و گردآورندگان سروده‌های رودکی سمرقندی از آغاز تا امروز است.

ب) یکی از معایب عمده این فرهنگ، فراوانی موارد تصحیف و تحریف در آن است که بسیاری از آنها با بررسی و مطابقت با دیگر فرهنگهای شعری قابل بازیابی

است. پاره‌ای از این تصحیفات تنها در نسخه خطی فرهنگ دیده می‌شود و پاره‌ای دیگر در فرهنگ قواس و مدارالافاضل نیز قابل مشاهده است.

ج) کمبودهای این فرهنگ به مقوله تصحیف و تحریف محدود نمی‌شود؛ از جمله دیگر ایرادات وارد بر آن، می‌توان به ضبط‌های مجعول، دستکاریهای سبکی، اختلالات وزنی و ضبط‌های بی‌معنی و مغشوش اشاره کرد.

د) در زمینه انتساب ابیات نیز مؤلف اشتباهاتی را مرتکب شده که البته این اشتباهات در اغلب موارد با فرهنگ قواس یکسان است.

در پژوهش، مجموعاً بیست و سه بیت و دو مصراع زیر عنوانهای مختلف بررسی شده است.

نگارندگان در پایان این نکته را یادآور می‌شوند که پژوهش صرفاً بر روی مواضعی از فرهنگ صورت پذیرفته که مؤلف ابیاتی منسوب به رودکی را برای استشهاد برخی لغات آورده است و اینان قضاوت جزئی‌ای درباره کل اثر به‌انجام نرسانیده‌اند. امید است پژوهش مختصر راهگشای رودکی‌پژوهان باشد و آنها را در رسیدن به‌سروده‌های هزار و صدساله رودکی و بازیابی درست آنها یاری رساند.

پی‌نوشت

۱. عنوان «دانشنامه قدرخان» را خود مؤلف برای این اثر برگزیده است: «اندیشه کرد نامی باید نهادن که مولود بی‌نام و شراب بی‌جام خوب نیاید، دانشنامه قدرخان نام نهاده که در این عصر میان امیران دهر در بذل و دانش چنان است...» (حسین‌زاده، هاشم، ۱۳۹۶: ۴۶). هم‌چنین درباره درستی اطلاق این نام به‌فرهنگ (بنگرید به: غیاث‌اف، نظام‌الدین اوا، ۱۳۹۴: ۵۶۱-۵۶۲).
۲. نفیسی در بخش معرفی منابع مستند منبع شماره ۸۶ را برای این اثر پذیرفته و نوشته‌است «مأخوذ از کتاب سابق‌الذکر»؛ ضمناً روش نفیسی با براگینسکی و میرزایف فرق دارد. وی ابیات تازه‌ای را که در تصحیح میرزایف آمده به‌صورت پراکنده در دیوان آورده‌است.
۳. شایان ذکر است که این دو محقق، نسخه خطی دانشنامه قدرخان را در سال ۲۰۱۳م در کشور تاجیکستان شهر خجند به‌صورت فاکسیمیل همراه با مقدمه و توضیحات به‌چاپ رسانیده‌اند که نویسندگان این جستار به‌آن دسترسی نداشتند و به‌همین دلیل قضاوتی درباره آن ندارند.
۴. این عنوان، مأخوذ است از تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی اثر نجیب مایل هروی؛ برای اطلاعات بیشتر بنگرید به آن، ص ۲۷۱-۲۶۰.
۵. به نقل از استاد فرهاد نصیری شیرازی، عضو انجمن خوشنویسان شیراز؛ نگارندگان بر خود می‌دانند از ایشان تشکر کنند.

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

۶. مصرع نخست در لغت فرس تصحیح مجتبیایی و صادقی با اختلاف «کو ناید باز ایچ»، ضبط شده است.

۷. پاول هرن نیز در ضبط این واژه نگارش کهن را رعایت کرده است:

آتش‌کده دارم سد و بر هر مژه زی

(اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۱۱۸)

۸. نفیسی مصرع دوم بیت را بدین صورت ضبط کرده است: «آتشکده دارم سد و بر هر مژه‌ای زی» (نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۳۳). وی این ضبط را بر اساس لغت فرس چاپ هرن آورده است (ن.ک: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۱۱۸). بجز این ضبط در مجمع‌الفرس نیز ضبط «آتشکده دارم سد و بر هر مژه صد زی»، آمده (سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۷۰۷) و دبیرسیاقی نیز آن را در تصحیح لغت فرس بر دیگر ضبط‌ها ترجیح داده است (اسدی طوسی، ۱۳۳۶: ۱۷۷).

۹. در نسخه اصل مورخ ۷۶۶ق با اختلاف «بردار به‌خانه» و «بفلج و پژوند»، ضبط شده است.

۱۰. این اختلافات بدین صورت است: نسخه ۸۷۷ق: «دلت ز دنیا»، «در خانه تو فروبند»؛ لغت فرس کتابخانه ملی و دانشگاه تهران: «دل از دنیا برآور و».

۱۱. «سیم‌اندود»، در این فرهنگ به صورت «سیم‌اندوز [کذا]»، ضبط شده که به گمان، اغماض کاتب یا اشتباه چاپی بوده است.

۱۲. مصرع دوم در این نسخه با اختلاف «نگیرد سر»، ضبط شده است.

۱۳. در فرهنگ شعوری نیز این بیت آمده اما به صورت «نه بگریزد کس از..»، ضبط شده است (شعوری، ۱۱۵۵: برگ ۱۲۸، ج ۲).

۱۴. در نسخه، واژه «کس» از مصرع دوم افتاده است:

بگریزد از گرم آغوش

۱۵. این «ب» در فارسی دری دوره نخستین، جزء صرفی است که بر سر صیغه‌های فعل مضارع (اخباری-التزامی) و فعلهای ماضی و صیغه‌های وجه امری در می‌آید (خانلری، ۱۳۷۸: ۴۵).

۱۶. نذیر احمد (مصحح فرهنگ قواس)، مصرع نخست را برخلاف نسخه اساس به صورت «می‌فگنی خورش پاک را ز بی‌اصلی»، تصحیح کرده و ضبط نسخه اساس را در حاشیه آورده است.

۱۷. این نسخه رونوشتی از نسخه مورخ ۷۶۶ق است که ذکر آن گذشت.

۱۸. در فرهنگ وفایی به تصحیح تن هوی جو، این بیت به شاهد واژه «گزار»، نیامده است (ر.ک: وفایی، ۱۳۷۴: ۱۶۵). هم‌چنین در نسخه مورد بررسی ما، ضبط مصرع نخست با اختلاف «نیفگنی خورش ناگوار بد اصلی»، نسبت به ضبط اخیر آمده است.

۱۹. در فرهنگ قواس و صحاح‌الفرس با اختلاف «از آنچه»، ضبط شده است.

۲۰. در نسخه به صورت «در باب» نیز قابل خواندن است.

۲۱. در این تصحیح، «وَرغ» عیناً به همین صورت با حرکت ضمه آمده است؛ اما این تلفظ درست نیست و «وَرغ» با حرکت فتحه صحیح‌تر است. (در این باره بنگرید به: منشی، ۱۳۸۹: ۱۸۶، ح ۱).

۲۲. نقل این دو بیت به عنوان یک قطعه مستقل از رودکی در چاپ نفیسی صرفاً برحسب اتحاد وزن و قافیه بوده است؛ زیرا هر دوی این ابیات به صورت جدا در فرهنگهای لغت ضبط شده نه متصل.
۲۳. برای مطالعه بیشتر درباره دستهبندی نسخه های لغت فرس اسدی (ر.ک: صادقی، ۱۳۹۳: ۸۰).
۲۴. در این فرهنگ ذیل واژه «فلغز»، آمده است.

منابع

- ادیبی؛ **عجائب اللغة (فرهنگ فارسی به فارسی)**؛ به تصحیح محمود مدبری، کرمان: مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمان، ۱۳۸۹.
- _____؛ **عجایب اللغة**؛ نسخه خطی کتابخانه مجلس، شماره ۲۱۹۲، بی تا.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد؛ **فرهنگ فارسی (لغت فرس)**؛ نسخه خطی تصحیح و تحریر سعید نفیسی از روی نسخه مورخ ۷۲۱ق، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۲۹۷، ۵۵۳۲.
- _____؛ **کتاب لغت فرس**؛ به سعی و اهتمام پاول هرن، برلین (شهر: گتنگن): مطبع دیتریخ، ۱۸۹۷م.
- _____؛ **نسخه خطی لغت فرس نخجوانی با عنوان «مشکلات در پارسی دری» به خط عبرت نائینی**؛ کتابت شده از روی نسخه ای به تاریخ ۷۶۶ق و کتابت حسام الدین حافظ ملقب به نظام تعریفا، کتابخانه مجلس، ش ۵۵۶۹، ۱۳۱۲.
- _____؛ **فرهنگ اسدی طوسی**؛ کتابت اقل السادات عبدالوهاب حسینی، کتابت از روی نسخه ای به تاریخ ۷۲۱ق، کتابخانه مجلس، ش بازیابی ۱۵۶۱۱، ۱۳۱۴.
- _____؛ **کتاب لغت فرس**؛ تصحیح عباس اقبال، تهران: مجلس، ۱۳۱۹.
- _____؛ **لغت فرس**؛ به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه طهوری، ۱۳۳۶.
- _____؛ **لغت فرس (لغت دری)**؛ تصحیح فتح الله مجتبایی و علی اشرف صادقی، تهران: خوارزمی، ۱۳۶۵.
- _____؛ **لغت فرس اسدی طوسی (بخشی از سفینه تبریز)**؛ کتابت ابوالمجد تبریزی، کتابخانه مجلس، ش ۱۴۵۹۰، ۷۲۱ه.ق.
- _____؛ **مشکلات پارسی دری**؛ نسخه خطی لغت فرس کتابخانه ملی تبریز به ش ۱۱۰۸، ۷۶۶ه.ق.
- _____؛ **لغة الفرس (کتاب اللغة بالفارسیه)**؛ نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیه، شماره ۴۷۴۳ بی تا [الف].

_____ کاستی‌های عمده ایات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

_____؛ لغت فرس؛ نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۴۲۹۸، بی تا [ب].

_____؛ فرهنگ حضرت صدرالافضل ابومنصور علی بن احمد الاسدی الطوسی، (بی-

کا)؛ نسخه خطی کتابخانه ملی ایران، ش ۲۰۳۸۸-۵، بی تا [ج].

پورداود، ابراهیم؛ فرهنگ ایران باستان؛ تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۶.

تنوی، عبدالرشید بن عبدالغفور؛ فرهنگ رشیدی؛ به کوشش محمد عباسی، تهران: انتشارات کتابخانه بارانی، ۱۳۳۷.

جاروتی، ابوالعلاء عبدالمؤمن؛ فرهنگ مجموعه الفرس؛ به تصحیح دکتر عزیزالله جوینی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۳۶.

جمال‌الدین انجو، حسین بن حسن؛ فرهنگ جهانگیری؛ به کوشش رحیم عقیفی، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۵۹.

حافظ اوبهی، سلطان علی هروی؛ تحفه الاحباب؛ به کوشش فریدون تقی‌زاده طوسی، نصرت- الزمان ریاضی هروی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵.

_____؛ لغتنامه تحفه الاحباب؛ با مقدمه، تصحیح و تحشیه معاون سرمحقق حسین فرمند، کابل: آکادمی علوم ج.ا، ۱۳۶۷.

حاکمی، اسماعیل؛ «دانشنامه قدرخان و فرهنگ فارسی»؛ طیران آدمیت (سی مقاله در زمینه تاریخ و ادب فارسی)، تهران: باز، ۱۳۸۲.

حسین‌زاده، شریف‌جان، هاشم، رحیم؛ «دانشنامه قدرخان و اهمیت آن در آموختن آثار رودکی و میراث ادبی ما»؛ یک بیت پرنیان (مجموعه مقالات پژوهشگران تاجیک پیرامون احوال و آثار رودکی)، تهیه و برگردان شاه‌منصور خواجه‌اف، تهران: مؤسسه فرهنگی اکو، ۱۳۹۶.

حلیمی، لطف‌الله؛ شرح بحر الفرائب؛ نسخه خطی کتابخانه مجلس، (بی‌کا)، شماره بازیابی ۸۶۱، بی تا.

خانلری، پرویز (ناتل)؛ دستور تاریخی زبان فارسی؛ به کوشش عفت مستشارنیا، چ چهارم، تهران: توس، ۱۳۸۷.

دهخدا، علی‌اکبر؛ لغت‌نامه؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۸.

رودکی، جعفر بن محمد؛ دیوان رودکی؛ شرح و توضیح منوچهر دانش‌پژوه، تهران: توس، ۱۳۷۴.

_____؛ دیوان ابوعبدالله جعفر بن محمد بن حکیم ابن عبدالرحمان ابن آدم رودکی

- سمرقندی؛ تهیه، تصحیح، پیشگفتار و حواشی قادر رستم، زیر نظر صفر عبدالله، برگردان شاه-منصور شاه میرزا، تهران: مؤسسه فرهنگی اکو، ۱۳۹۱.
- ریاحی، محمدامین؛ *کسای مروتی: زندگی، اندیشه و شعر او*؛ چ دوازدهم، تهران: علمی، ۱۳۸۶.
- سروری کاشانی، محمد قاسم بن محمد؛ *فرهنگ مجمع الفرس*؛ تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: انتشارات کتابفروشی علمی، ۱۳۳۸.
- شعوری، حسین بن عبدالله؛ *فرهنگ شعوری (لسان العجم)*؛ چاپ سنگی، قسطنطنیه: دارالمطبعة معموره، ۱۱۵۵.
- صادقی، علی اشرف؛ «لغت فرس»؛ *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، ج ۵، ص ۶۸-۸۲، ۱۳۹۳.
- ظهیری سمرقندی، محمد بن علی بن محمد؛ *سندبادنامه*؛ باهتمام و تصحیح و حواشی احمد آتش، استانبول: چاپخانه وزارت فرهنگ، ۱۹۸۴م.
- غیاث اف، نورالله، نظام الدین او، رخساره؛ «فرهنگ "دانشنامه قدرخان" و خصوصیت های عمده آن»؛ *مجموعه مقالات دهمین همایش بین المللی ترویج زبان و ادبیات فارسی دانشگاه محقق اردبیلی*، ص ۵۵۹-۵۶۷، ۱۳۹۴.
- فاروقی، اشرف ابن شرف المذکر؛ *لغات پهلوی (دانشنامه قدرخان)*؛ نسخه عکسی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۴۶۳۸، ۸۰۷ه.ق.
- فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار (منسوب به قطران)*؛ تصحیح دکتر علی اشرف صادقی، تهران: سخن، ۱۳۸۰ه.ق.
- فیضی سرهندی، الله داد؛ *مدارالافاضل*؛ به اهتمام دکتر محمد باقر، لاهور: دانشگاه پنجاب، ۱۳۳۷.
- قواس غزنوی، فخرالدین مبارکشاه؛ *فرهنگ قواس*؛ به تصحیح نذیر احمد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۳.
- مایل هروی، نجیب؛ *تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه های خطی*؛ تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰.
- مدبری، محمود؛ *شرح احوال شاعران بی دیوان در قرن های ۳، ۴، ۵ هجری قمری*؛ تهران: پانوس، ۱۳۷۰.
- منشی، نصرالله؛ *ترجمه کلیله و دمنه انشای ابوالمعالی نصرالله منشی*؛ تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۹.

_____ کاستی‌های عمده ابیات رودکی مضبوط در نسخه خطی فرهنگ دانشنامه قدرخان

میرزایف، عبدالغنی؛ *ابوعبدالله رودکی و آثار منظوم رودکی (تحت نظر ی. براگینسکی)*؛ استالین‌آباد: نشریات دولتی تاجیکستان، ۱۹۵۸م.

نخجوانی، هندوشاه؛ *صاح الفرس*؛ به اهتمام عبدالعلی طاعتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۱.

نصیری شیراز، زهرا، امامی، نصرالله، دهقان، سجاده؛ «بررسی ابیات تازه و منسوب به رودکی در فرهنگ لغت حلیمی (شرح بحر الغرائب)»؛ *متن‌شناسی ادب فارسی*، ش چهارم، ص ۱-۲۰، ۱۳۹۷.

نفیسی، سعید؛ *احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی*؛ ج ۱، تهران: کتابخانه ترقی، ۱۳۰۹.

_____؛ *احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی*؛ ج ۳، تهران: شرکت کتابفروشی ادب، ۱۳۱۹.

_____؛ *محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی*؛ ج دوم، تهران: انتشارات کتابخانه ابن-سینا، ۱۳۴۱.

وفایی، حسین؛ *فرهنگ وفایی*؛ نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۵۳۳۶، ۱۴۰۱ه.ق.

_____؛ *فرهنگ فارسی (معروف به فرهنگ وفایی)*؛ براساس نسخه‌های خطی موجود در چین، به تصحیح تن هوی جو، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.

